

Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

Corroborating legends, invoking images, renewing the memory and presenting models. The value of the “goigs” in the Valencian religiosity during the Counter-Reformation

JOAN CARLES GOMIS CORELL

Joan.C.Gomis@uv.es

Conservatori Superior de Música «Salvador Seguí» de Castelló – ISACV

Resum: El present article aplica el mètode de Panofsky a l'anàlisi dels goigs durant el període de la Contrareforma a València. Determina, amb independència de la seua forma poeticomusical i melodia, quina va estar la funció cultural, centrant-nos en quatre exemples diferents. Es confronten les idees subjacents amb altres expressions culturals coetànies –textos històrics, hagiogràfics i devocionals i obres pictòriques–, i s'estableix la relació recíproca entre els valors culturals dels goigs i els de la societat que els generà, demostrant que no foren expressió ingènua de la devoció popular, sinó versions reduïdes i assequibles dels les erudites hagiografies i històries d'imatges i, per tant, en tingueren la mateixa finalitat propagandística.

Paraules clau: Goigs, Contrareforma, Imatges devocionals, religiositat popular, València, ss. XVI-XVII

Abstract: This article applies the Panofsky's method to the analysis of “goigs” during the period of the Counter-Reformation in Valencia. It determines, regardless of their poetical form and melody, which the cultural function of these compositions was during that period, focusing on four different examples. The underlying ideas are confronted to other contemporary cultural expressions (historical-texts, and devotional and hagiographical works and pictures). This establishes the interrelationship between cultural values of the joys and the society that generated them, and shows that were not naive expression of popular devotion but small and affordable versions of scholarly hagiographies and histories of images and therefore in order to have the same propaganda purpose.

Keywords: *goigs*, Counter-Reformation, Devotional images, popular religion, Valencia, 16th c.- 17th c

DATA PRESENTACIÓ: 11/04/2015 ACCEPTACIÓ: 18/05/2015 · PUBLICACIÓ: 12/06/2015

1. Introducció.

Qualificar els goigs de «bell costum» i afirmar que llurs «melodies reflecteixen l'àmina popular», recorda les valoracions ja superades dels folkloristes d'arrel decimonònica que, plens de fervor patri i d'entusiasme poètic, consideraven la cançó popular –transcrivim paraules d'Eduardo López-Chavarri (1927: 11), home de sincera estima per la seua llengua i cultura– «una exaltación espiritual [... un] libre movimiento expansivo del alma, que no puede expresarse artificiosamente, sino, por el contrario, con sencilla espontaneidad».

Tampoc no són del tot satisfactòries les definicions formalistes de caràcter literari o musicològic que els defineixen, per transcriure'n una d'entre les que hom pot trobar a diverses publicacions sobre goigs, com a «gènere poètic d'arrel medieval, (...) cançons religioses que lloen les excel·lències de Nostre Senyor, de la Verge i dels sants, gairebé sota una advocació concreta» (Comas 1993: 255). Per entendre realment els goigs cal aplicar en aquest camp el plantejament que Panofsky (1931:33) formulà per a l'estudi de les arts plàstiques:

todo aquel que se encare con una obra de arte [els goigs ho són, no n'hi ha dubte...] ha de sentirse interesado por sus tres elementos constitutivos: la forma materializada, la idea (...) y el contenido.

Com que la forma poeticomusical dels goigs, de provinença trovadoresca, i la seua evolució tan poètica com musical ha estat estudiada en diverses ocasions (Gomis Corell 1997; 2008: 26-34; 2013: 212-239), aquest article se centrarà en els altres dos components, és a dir, en el tema i el contingut, específicament en el període de la Contrareforma a València, per a determinar quina va estar la funció cultural d'aquestes composicions durant aquell període. Només així s'aconseguirà atényer, i novament fem servir paraules de Panofsky (1993: 49),

(...) aquellos principios subyacentes [que ell anomena significació intrínseca] que ponen de relieve la mentalidad básica de una nación, de una época, de una clase social, de una creencia religiosa o filosófica, matizada por una personalidad y condensada en una obra.

Per tal objectiu analitzarem quatre goigs de la dissetena centúria: els de la Mare de Déu d'Aigües Vives de Carcaixent, els de la Mare de Déu dels Desemparats de la ciutat de València, els de la Mare de Déu del Puig, i els de sant Bernat d'Alzira, extraent-ne de cadascun el principi subjacent que pose de relleu la mentalitat bàsica de l'època de la Contrareforma, confrontant-lo amb unes altres expressions culturals –texts històrics, hagiogràfics i devocionals, obres d'altres expressions artístiques, com ara la pintura, etc.– per tal d'aconseguir-ne una comprensió més certa i objectiva.

2. Corroborar «esta història»

El trovar-vos fon acàs,
puix és tradició molt vella,
que la punta de una rella
llaurant os tocà en lo nas;
el senyal de ell corrobora
esta història celebrada (...)

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

Així canta la primera cobla dels *Goigs a Nostra Senyora d'Aygües Vives* (fig. 1),¹ composts el 1625 per fra Martí Casanova, prior del convent d'agostins on es venerava dita imatge (Fogués 1982: 101; Oroval 1987). Amb ells fra Martí estava fent, primer de tot, un himne particular en lloança de la Mare de Déu seguint una tradició poeticomusical valenciana de provinença trobadoresca; en segon lloc, i sobretot –ell mateix ho diu–, estava «corroborant la història».

Fig. 1. [Casanova, Martí]: *Goigs a Nostra Senyora de Aygües Vives, venerada en lo convent de agustinos de la vila de Carcaixent*, Valencia: Viuda de Agustín Laborda, 1808, Universitat de València, Biblioteca Històrica, Ms. 0870 (145).

1 [Casanova, M.], *Goigs a Nostra Senyora d'Aygües Vives, venerada en lo convent de Agustinos de la vila de Carcaixent*, Valencia, viuda de Agustín Laborda, 1808. Universitat de València, Biblioteca Històrica, Ms. 0870(145); Almarche (1917: 123-124); Blasco (1974: 87, 139); [Ferri Chulio] (1991); Genovés y Olmos (1911: II, 77-78, III, 193). Per a una anàlisi musicològica d'aquest goigs, vegeu Gomis Corell, J. C. (1994; s. n. p.; 1999: 182-185).

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

Efectivament, els goigs foren en la dissetena centúria versions reduïdes i, en conseqüència, assequibles per a les classes populars, de les grans hagiografies i històries d'imatges. Com ja havia ocorregut en l'Edat Mitjana, durant la Contrareforma la literatura fou determinant per tal d'atorgar veracitat a les llegendes tradicionals d'aparició i troballes d'imatges i, per tant, assentar-ne la devoció. Aquells esdeveniments llegendaris, ocorreguts o no en èpoques més o menys llunyanes, en ésser traslladats a l'escriptura, esdevenien històrics, és a dir, certs, garantint així l'autenticitat de les imatges i el cult que se'ls retia. Jaume Prades (1596: 7-8), a la *Historia de la adoración y uso de las santas imágenes, y de la imagen de la Fuente de la Salud*, afirmava:

Y tras haber puesto el mismo Dios la primera piedra del fundamento d'esta doctrina [de l'adoració de les imatges...] y haberla predicado sus apóstoles, y aprobado la Iglesia, una de las más fuertes y evidentes razones que esta verdad católica nos confirman, es la manifestación sobrenatural y aparición milagrosa de las imágenes, que sin que interviniesen hombres en ello, se han descubierto en toda España y en otras partes del mundo, por sola voluntad de Dios y ministerio de ángeles (...)²

El rebuig protestant del cult als sants i a les imatges va fer que la dissetena centúria fóra, per reacció, el segle de les hagiografies i d'un gènere historicoliterari que ben bé hom podria anomenar «de les vertaderes històries d'imatges». En són diversos els exemples en la literatura valenciana. Possiblement iniciàs el gènere, als darrers anys del XVIè segle, el ja esmentat mossén Jaume Prades, el qui, a més de defensar l'ús i la veneració de les imatges sagrades, conta el descobriment –és la paraula que ell usa– de la imatge de Nostra Senyora de la Font de la Salut (Prades 1596: 8):

(...) manifestada a los hombres el año 1434, en el reyno de Valencia, en el término de la villa de Traiguera, que es del obispado de Tortosa, cabe los confines del Principado de Cataluña; y esto no sólo por el modo sobrenatural con que se descubrió, pero también porque fue la dicha imagen hecha por manos de ángeles (...)

Ja del XVIIè segle són, per exemple, la *Historia de la Virgen de la Cueva Santa*³ i la *Identidad de la imagen del Santísimo Christo de San Salvador de Valencia*, mitjançant la qual l'autor, Juan Baustista Ballester, volgué certificar l'autenticitat de la contalla de la portentosa arribada d'aquesta imatge a la ciutat de València, Túria amunt, quan el 1250 (Ballester 1672: 16-17),

de tal suerte se engrosaron las cristalinas corrientes de nuestro Turia (...) que, rompiendo sus impetuosos raudales los acostumbrados cauces, no se contentava su rápida torrente de inundar los vecinos campos, sino que amenazava aún a la misma ciudad, por encima de sus altos muros, assolación y naufragio. Pero sucedió una circunstancia bien maravillosa, nunca vista en las frecuentes avenidas con que este río (...) Y fue que, en la más arrebatada furia de la creciente, pararon su curso, como las del Jordán, las aguas, como si hubiera alguna presa (...) puestos muchos ciudadanos en las torres, que hermosean el lienço de sus murallas, desde allí (...) advirtieron, no sin espanto, en medio de las vertientes, un bulto, como de figura humana. Temieron fuesse imaginación fomentada del miedo, pero cargando la atención al espectáculo, reconocieron ser una devotísima imagen de Iesu Chrsto (...)

2 Per a una aproximació a aquesta obra des d'una perspectiva de la teoria de l'art, vegeu Franco Llopis (2010: 83-93).

3 De la Justicia, J. (1664), *Historia de la Virgen de la Cueva Santa. Escriviola el padre Josef de la Justicia, de la Compañía de Jesús. Publicala el doctor Josef Martí, prepósito del santuario. Dedicala a la reyna nuestra señora doña Mariana de Austria, por mano de la muy ilustre y nobilísima señora doña Mariana de Velasco, condesa de Sincarcas, vizcondesa de Chelva, etcétera*. Valencia, Francisco Ciprés.

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

Era necessari corroborar-ne històricament la llegenda, ja que uns anys abans Escolano (1610: V, IV, 913-914) havia escrit que sobre «el modo cómo fue traydo este devotíssimo Chrucifixo, después de haverse parado en el río, no ay ninguna escriptura authéntica que lo diga, y nuestros padres, que lo oyeron a sus passados, lo cuentan de diferentes maneras (...)». També la pintura contribuí a confirmar-ne la contalla: el 1668 Vicente Salvador Gómez la traslladava al llenç (Marco García 2006: 135-137), i situava la imatge del Crist flotant sobre les aigües del Túria entre «las puertas que llamamos de la Trinidad, la una, y de Serranos, la otra» (Ballester 1672: 20), és a dir, ben a prop d'aquella porta i torres –les dels Serrans– (fig. 2), emblema de la ciutat des que el 1499 aparegueren estampades a la portada del *Regiment de la cosa pública* d'Eximenis (Cisneros Álvarez 2013: 57-61).

Fig. 2. Vicente Salvador Gómez, *Vinguda a València del Crist de Sant Salvador*, 1668, oli sobre llenç, 698 x 482 cm. València, Museu de Belles Arts, inventari 66/2004

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

A principi de la XVIII centúria novament s'insistia sobre l'arribada d'aquesta imatge a la *Historia de la milagrosa imagen de el santo Christo de San Salvador de Valencia* (fig. 3),⁴ i s'escriuen unes altres històries referents a diverses imatges d'arrelada veneració, com ara les *Maravillas del poder divino en el Santo Christo de Sumacárce*⁵ i el *Feliz hallazgo del más rico y celestial tesoro María Santíssima, aplaudida en su peregrina imagen [de] Nuestra Señora de Campanar*.⁶

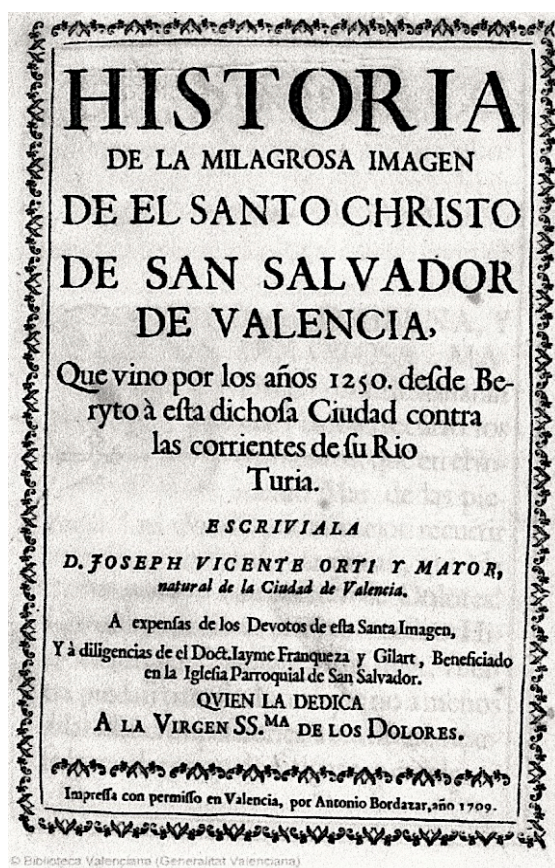

Fig. 3. Ortí y Mayor, J (1709), *Historia de la milagrosa imagen del santo Christo de San Salvador, de Valencia, que vino por los años 1250 desde Beryto a esta dichosa ciudad contra las corrientes de su río Turia*, Valencia, Antonio Bordázar.

4 Ortí y Mayor, J (1709), *Historia de la milagrosa imagen del santo Christo de San Salvador, de Valencia, que vino por los años 1250 desde Beryto a esta dichosa ciudad contra las corrientes de su río Turia*, Valencia, Antonio Bordázar.

5 Selva, P. (1702), *Maravillas del poder divino en le Santo Christo de Sumacárce, del Reyno de Valencia, antiquísimo solar de la nobilísima casa de los señores Crespi de Valdaura, condes de Sumacárce*, Valencia, Diego de Vega.

6 Combes, B. (1714), *Feliz hallazgo del más rico y celestial tesoro, María Santíssima, aplaudida en su peregrina imagen [de] Nuestra Señora de Campanar, que consagra a la Trinidad de la tierra, Jesús, María, Joseph, el doctor Bartholomé Combes, cura propio de la parroquial iglesia de Nuestra Señora de la Misericordia, vulgarmente llamada de Campanar, buerta y arrabal de la ciudad de Valencia*, Valencia, Vicente Cabrera.

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

Amb tot, l'obra més emblemàtica potser en fou la publicació el 1686 del *Año virgíneo, cuyos días son finezas de la gran reyna del cielo (...)*, d'Esteban Dolz del Castellar, paborde de la seu de València, obra clàssica a Espanya de la devoció mariana en Època Moderna, la qual tingué repetides edicions a Madrid i a Barcelona.⁷ Totes, però, obres en castellà. Contràriament, als altres territoris de llengua catalana continuà usant-se aquesta llengua per a dit gènere literari. Així, per exemple, a Mallorca es publicava el 1684 el *Llibre de la invenció y miracles de la prodigiosa figura de Nostra Senyora de Lluch*.⁸ En alguns casos, aquelles històries quedaren manuscrites, com ara el *Catálogo de todas las santas imágenes de Nuestra Señora que dichosamente se veneran en la ciudad, villas y lugares en el Reyno de Valencia (...)*, escrit el 1689 pel canonge de la seu de València José de Castellví y Coloma, fill de José de Castellví y Alagón, primer marquès de Vilatorques,⁹ o el relat de mossén Miquel Curçà sobre la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí, també –com el text de Prades– de final del segle XVI, i que estant redactat en valencià, fou ampliat i traduït al castellà per mossén Blas Querol al voltant dels anys vint del segle XVIII i finalment publicat el 1847 (Querol 1847).¹⁰

En aquella corroboració històrica foren més eficaços els goigs, composicions adreçades al comú de la població. Igualment com la Contrareforma demanava una pintura realista, escassament sofisticada –el cardenal Gabriele Paleotti al seu *Discorso intorno alle imagine sacre e profane*, publicat el 1582, advertia, entre altres qüestions, que els pintors col·locaven massa coses accesoris en llurs quadres (Paleotti 1978: I, 333 ss.)– i molt propera a la vida quotidiana dels fidels perquè així arribàs a tots el missatge sense desviacions, els goigs, escrits en la llengua pròpia del país –només l'abandonarien a partir de mitjan segle XVIII–, contaven en pocs versos i amb paraules senzilles la història de la troballa de la imatge, garantint-ne així als fidels la veracitat indiscutible. En certa menera, els goigs assumien en la literatura una funció semblant a la que havia de tindre la imatge segons els postulats contrareformistes. A més, a diferència de les obres literàries adés referides, no eren per a llegir –cosa que ben poca gent podia fer en aquell moment–, sinó per a ésser proclamats mitjançant el cant en actes devocionals col·lectius –processons, romeries i novenaris– derivats de les festes religioses.¹¹ Tenien, per tant, un avantatge més: no calia obligatòriament estampar-los

7 Dolz del Castellar, E. (1686), *Año virgíneo, cuyos días son finezas de la gran reyna del cielo, María Santísima, Virgen Madre del Altísimo*, Valencia, Vicente Cabrera.

8 Busquets, R. (1684), *Llibre de la invenció y miracles de la prodigiosa figura de Nostre Senyora de Lluch [...]*, Mallorca, Pera Frau, 1684 (Inca, Publicacions del Santuari de Lluc, 1989).

9 De Castellví y Coloma, J. (1689), *Catálogo de todas las santas imágenes de Nuestra Señora que dichosamente se veneran en la ciudad, villas y lugares en el Reyno de Valencia, con una breve descripción del modo, sitio y lugares donde se hallaron y tubieron el origen las santas imágenes, con sus invocaciones*, Real Biblioteca de Madrid, ms. II/2012; sobre la vida de José de Castellví y Coloma vegeu Felipo Orts, A. (2013: 127-154).

10 Fa uns anys ha estat restituida a la llengua original, estudiada, anotada i publicada novament per Vicent Josep Escartí, el qui a la introducció dona clàrícia de tots els aspectes d'aquest escrit (Escartí, 2006).

11 També la història de la Mare de Déu de Trahiguera, narrada per Prades, va estar traslladada als goigs, tot i que ja en el XVIII, que es compongueren els *Gozos al singular hallazgo de la santa imagen de Nuestra Señora de la Salud, ballada en*

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

perquè difongueren aquelles creences i afeccions devotes.

En el cas de la imatge de la Mare de Déu d'Aigües Vives, tot i estar venerada en un convent on hi havia persones lletrades que podrien haver-ne escrit una *verdadera història*, els goigs de fra Martí Casanova foren –que hom sàpia– l'únic testimoni escrit de la troballa fins que a principi de la centúria següent, fra Agustín Bella y Alba escrigué la *Verdadera relación de la invención de la imagen de María Santísima de Agua Vivas*, inèdita encara a hores d'ara,¹² i que, ja als anys vint del segle passat, el prevere Francisco Fogués escriguera una sèrie d'obres històriques al voltant d'aquesta imatge i del seu arrelament devocional (Fogués, 1982).

La segona cobla, continua narrant la història de la troballa, i conta com va estar desenterrada la imatge:

Veent lo llaurador dijós
que la rella allí es parà,
deixà els bous i al punt cavà
y tragué el tesor preciós;
y dels bous postrats en terra
allí foreu adorada (...)

Una llegenda de la troballa casual d'una imatge soterrada, ratificada històricament mitjançant una composició gogística, argument que, amb la intenció de situar la fundació del cristianisme valencià en època visigoda, comparteix amb altres imatges marianes valencianes, i que també en forma part dels corresponents goigs, com ara la Mare de Déu de la Salut de Xirivella –qualificada al segon vers de la segona cobla dels propis goigs «de aguas vivas, pozo y fuente»– (Gomis Corell 2003: 134-140), la Mare de Déu de l'Olivar d'Alaquàs (Besó Ros 2001: 19-26; Gomis Corell 2002: 59-60), la Mare de Déu del Puig –de la qual es parla en aquest mateix article–, la Mare de Déu del Do d'Alfàfar (Gomis Corell 2010: 157-160), o la del Lledó, a la qual fins i tot també tocà la retlla del llaurador, però el front:

(...)
Un labrador venturoso
tuvo tan divino hallazgo
(...)
A vuestra graciosa frente
el arado tosco hirió,
con lo cual nos confirmó
de divina agua una fuente

el término de la villa de Trayguera. La primera estampació que en coneixem és de Joseph García, qui tingué impremta a la plaça de Calatrava de la ciutat de València entre 1727 i 1765 (Serrano y Morales 1898-1899: 186-189), tot i que per les característiques del full caldria datar-la vers els darrers anys de la seua activitat; Universitat de València, Biblioteca Històrica, Ms. 828 [De Orellana, M. A. (recop.)], *Goços de Nuestra Señora con varias invocaciones*, f. 110; també Universitat de València, Biblioteca Històrica, Ms. 0870 (144).

12 Bella y Alba, A., *Verdadera relación de la invención de la imagen de María Santísima de Agua Vivas*, inèdita, Arxiu del Regne de València, Donación, Concordia, Privilegios y Sentencias del Convento de Nuestra Señora de Aguas Vivas, Secció Clero, Llibre 3886.

(...)¹³

3. «Cridar [invocar] humillats», les imatges

Amparau, reyna y senyora,
als que os criden humillats,
puix sou nostra amparadora
Mare dels Desamparats.

El 15 de maig del 1667 es traslladava la imatge de la Mare de Déu dels Desemparats de la Capella del Capitulet a la nova que acabava de construir-se a la Plaça de la Seu, amb mostres de gran devoció i entusiasme dels fidels (De la Torre 1668; Basco 1867: 68 ss.). Definitivament, una invocació mariana, la dels Desemparats, la veneració de la qual s'inicià a principi de la quinzena centúria quan la fundació pel pare Jofré de l'Hospital de Nostra Dona Sancta Maria dels Innocents, acabava ocupant el lloc d'altres anteriors en el temps, venerades secularment pels valencians des dels moments immediats a la conquesta.¹⁴

Amb motiu d'aquell trasllat, el 9 de maig se celebrà a la ciutat de València un certàmen poètic (Ferrando Francés 1983: 1045-1149). Ben probablement, els primers goigs coneguts dedicats a aquesta invocació mariana es componrien per tal de participar-hi (fig. 4).¹⁵

13 *Goços a la Virgen del Lidón*, s. ll., s. i., s. a. [València, ca. 1750], Universitat de València, Biblioteca Històrica, Ms. 828 [De Orellana, M. A. (recop.)], *Goços de Nuestra Señora con varias invocaciones*, f. 241.

14 Finalment va estar declarada patrona de València per butlla del papa Lleó XIII, concedida el 21 d'abril del 1885 (Basco 1867: 266-268).

15 *Goigs de Nostra Senyora dels Desamparats*, s. ll., s. i., s. a., [València, segle XVIII, segona mitat], Universitat de València, Biblioteca Històrica, Ms. 0870 (036), (Almarche 1917: 103-105; Basco 1867: 131-134; Basco 1974: 63-64, 133-134).

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

GOIGS DE NOSTRA SENYORA DELS DESAMPARATS.

Amparau, Reyna, y Señora,
als que os criden hu millats;
pues sou nostra Amparadora
Mare dels Desamparats.

Amparaunos, Vos, Princesa,
gloria de la terra, y Cel,
socorreu la gent opresa
en algun treball cruel:
Los Martirs agenollats
os adoren per Señora;
pues sou nostra, &c.

Amparaunos, Verge insigne,
y del mes bell Sol Orient,
socorreu, Verge Benigne,
al trist caminant, y ausent:
Mirau als pobres cuitats,
de qui Vos sou Protectora;
pues sou nostra, &c.

Amparau Señora mia,
ab vostra gran pietat,
los presos, que ab agonía
ploren per la llibertat:
Acudiu als angustians,
de qui sou consoladora;
pues sou nostra, &c.

Amparau, Reyna Sagrada,
y pregau á vostre Fil,
que lliure de tot perill
al que os té per Abogada:

De's que es troben mal nafrats,
sou Remey, y Defensora;
pues sou nostra, &c.

Amparau, Celestial Port,
aquells que van navegant,
y es troben á cada instant
a les portes de la mort:
De perduts, y de anegats
sou Ves la descubridora;
pues sou nostra, &c.

Amparau, Verge ensalzada,
les dones que van de part,
llanzan los mals á una part,
dant la salud desitjada:
Als malats mes fregats
vostra interceció millóra;
pues sou nostra, &c.

Amparau Verge piadosa,
nostra misera dolencia,
lliuraunos de pestilencia,
y enfermetat contagiosa:
De la pesta dels pecats
lliuraunos divina Aurora;
pues sou nostra Amparadora
Mare dels desamparats.

Amparaunos, gran Señora,
en totes necessitats;
pues sou nostra Amparadora
Mare dels Desamparats.

x. *Dignare me laudare te, Virgo Sacrata.* y. *Da mihi virtutem contra hostes tuos.*

O R E M U S.

Deus, qui Beatissimam Virginem Mariam dulcissimo titulo Matris Desertorum nos venerari
tribuisti, ejusque intercessione tantam gratiam conferre dignatus es, ut nullus ad ejus con-
fugiens presidium fuerit derelictus: concede nobis famulis tuis, ut sub tanta Matris protectione con-
stituti, nunquam á tua benignitate deseramus. Per Dominum nostrum Jesum Christum, &c.

Fig. 4. *Goigs de Nostra Senyora dels Desamparats*, s. ll., s. i., s. a., [València, segle XVIII, segona mitat], Universitat de València, Biblioteca Històrica, Ms. 0870 (036)

En realitat, però, l'autor –de qui no coneixem el nom–, participàs o no en aquell certamen, allò que realment pretengué en aquests goigs no va ser evocar «la singular bondad de nuestra patrona», com diu poèticament Manuel Palau (1955: 8), sinó detallar, cobla a cobla, el catàleg de proteccions i favors celestials que dita invocació i imatge mariana és capaç d'obtenir quan els fidels la «criden

[invoquen] humillats» –com diu el segon vers de la introdució–: emparadora de la «(...) gent opresa / en algun treball cruel (...)» (cobla núm. 1), del «(...) trist caminant y ausent / [i dels] pobres cuitats (...)» (cobla núm. 2), també dels «(...) presos que ab agonia / ploren per la llibertat (...)» i consoladora dels «angustiats (...)» (cobla núm. 3), remei i consoladora «(...) dels que es troben mal nafrats (...)» (cobla núm. 4); també emparadora dels «(...) que van navegant / y es troben a cada instant / a les portes de la mort (...)» i descobridora «de perduts i d'anegats (...)» (cobla núm. 5); emparadora de «(...) les dones que van de part (...)» i sanadora dels «(...) malalts més fatigats (...)» (cobla núm. 6), i, en general, alliberadora «de pestilència / y enfermetat contagiosa (...)» (cobla núm. 7).

És a dir, l'Església presentava una Verge Maria atenta a les necessitats bàsiques i immediates dels fidels, una «vid cuyo licor salúfero socorre nuestras vidas siempre, a toda horas, sin intercedencia de tiempo (...)», com diu fra Joseph Rodríguez, de l'orde de la Santíssima Trinitat, en l'aprovació de la primera edició del *Año virgíneo* (Dolz del Castellar 1686: [4v.]). La imatge no era sols objecte de veneració, sinó que fins i tot atenyia qualitats humanes perquè, en certa manera, era copartícep de les necessitats i patiments dels mateixos fidels. La pretensió era fer una religió sentimental i emotiva i, per tant, propera i assequible als fidels, de manera que cada poble, parròquia i carrer tingués el seu propi i específic protector celestial. També la Mare de Déu d'Aigües Vives és invocada davant «(...) les tempestes horribles / de trons, llamps y ayres furiosos (...)» (cobla núm. 6), i com a sanadora de totes les malalties: «són vostre rosari y capa / del malalts, remey total (...) Vós sou la restauradora / de la salut desijada (...)» (cobla núm. 7).

La imatge de la Mare de Déu dels Desempartats, però, no tenia una llegenda secular que justificàs històricament, a la vegada que sobrenatural, la seua presència i devoció entre els habitants de la ciutat de València. No era una imatge apareguda, ni tampoc trobada en cap succés excepcional ni sorprenent. Pot ser per això, l'any següent d'aquell trasllat, Francisco de la Torre (1668: 4-5) deixava escrita per primera vegada «la pia voz, transferida de unos a otros en la angitua tradición», referent a la pretesa llaura d'aquella imatge per tres pelegrins que resultaren ésser, en realitat, tres àngels. Això no obstant, Teixidor, a les *Antigüedades de València*, escrites el 1767, qualificava –seguint Ortí y Mayor i Agustín Sales– de «fábula lo que cree con pertinacia el vulgo de que la fabricaron los ángeles en traje de peregrinos (...)». Posteriorment, Roque Chabàs, a final del segle XIX, en les aclaracions i correccions que feu a Teixidor, plantejà i justificà que aquella llegenda degué ésser invenció personal de Francisco de la Torre (Teixidor, 1895: II, 372-373, 405-407). La imatge de la Mare de Déu dels Desempartats era –és, tot i que modificada per successius additaments i restauracions– la imatge llaurada quan la fundació de l'Hospital de Nostra Dona Sancta Maria dels Innocents.

Per tant, sense un origen sobrenatural per a aquesta imatge, fou necessari reivindicar-ne la importància devocional remarcant la seua voluntat i postestat de refugi: «amparau-nos, gran senyora, / en tota necessitat (...)», canta la tornada final, perquè «dixisteys a santa Brigida que no hay en el mundo hombre tan malo que, mientras vive, le desampare vuestra misericordia» (Dolz del Castellar 1686:

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

[9r.]). I sobretot, la seua gran efectivitat intercessora davant Déu, de qui podia obtenir nombrosos favors, i la gran potencialitat confortadora davant «totes necessitats» (segon vers de la tornada) més pròpies de la vida (cobla núm. 4):

Amparau, reyna sagrada
y pregau a vostron fill,
que lliure de tot perill
al que os té per abogada (...)

La Mare de Déu dels Desemparts, seguint el famós sermó de sant Bernat de Claravall, quedava presentada davant el fidels, si més no dels de la ciutat de València, com al més efectiu aqüeducte, és a dir, la millor intercessora entre ells i Crist (Monjes Cistercienses de España 1986: IV, 418-441). Però també els *Goigs a Nostra Senyora d'Aigües Vives* atribueixen la mateixa qualitat mariana a aquesta invocació quan a la darrera cobla canten:

Y pues Vós, celestial mare,
oiu sempre al devots vostres,
alcançau del Etern Pare
perdó de les culpes nostres (...)

Com escrigué Dolz del Castellar (1686: [9r.]), la Mare de Déu, «dulcíssima y benigna reyna, madre de pecadores, y por este título más mía que de nadie».

4. «Renovar la memòria»

Si a principis del segle XVII, Barthélemy Joly, en passar per València acompanyant l'abat general del Císter, Edmond de la Croix, definia el monestir de Nostra Senyora del Puig com al «lugar más devoto del reino» (Sala Giner 1999: 66), a mitjan d'aquella centúria –com acabem de veure– la invocació i imatge mariana dels Desemparts suplantava, si més no a nivell popular, aquella primera i genuïnament valenciana, instituïda pel propi rei en Jaume I. Contratacaren els mercedaris, custodis d'aquesta antiga i venerada imatge i, el 1631, uns pocs anys abans del trasllat de la imatge de la Mare de Déu dels Desemparts a la nova capella, fra Francesc Boyl escrigué el llibre titulat *Nuestra Señora del Puche, cámara angélica de María Santísima, patrona de la insigne Ciudad y Reyno de Valencia. Monasterio Real del orden de redentores de Nuestra Señora de la Merced, fundación de los reyes de Aragón*. La seua intenció era ben patent, i la proclamà sense cap ambigüitat a l'inici de l'obra (Boyl 1631: 1): «renovar la memoria de un santuario célebre en la antigüedad, porque no pierda de famoso». Amb total convenciment, Boyl (1631: 2-3) situava l'origen d'aquesta imatge a l'època del cristianisme visigot:

Antes que los alabares se apoderassen d'este reyno, que fue por el año setecientos y diez y seys, escondieron los godos en lo más impenetrable d'este monte esta imagen preciada en toda la cristiandad (...). Sobreviniendo después la invasión de los bárbaros, assolado el monasterio antiguo que en este lugar estava (como abaxo diremos) quemado todo lo que pareciesse de imágenes, fue por espacio de ochocientos años tan arrasada toda la cumbre, que en ella no parecían vestigios de cosa sagrada, ni memoria de que huviesse avido edificio. Passó assí hasta que por los años del Señor de 1236, edificado el castillo que llamaron del Puche, en el monte o cerro más eminente, para que desde allí començassen su conquista los católicos, guiados del valor y zelo de nuestro invictísimo rey don Jayme, y entregada la fortaleza a

don Bernardo Guillén, su tío, para que fuesse castellano della, assiéndole nuestro padre y glorioso patriarca san Pedro Nolasco (...). Y, según consta, fue parte principal para alentar el ánimo y corazón del rey a emprender la conquista deste reyno, porque le asseguró, con orden del cielo, indubitablemente el próspero sucesso, como largamente lo refiere el suplemento de los *Anales de Baronio*. Guarnecido pues el sobredicho castillo de buena milicia, y guardándole de noche contra las hostilidades que le movía Zahen, rey de los moros de Valencia, las centinelas que tenían entre sí repartidas las vigilas de la noche, afirmaron porfiadamente que todos los sábados baxava una hilera de siete estrellas consecutivas sobre el monte más vezino, que es donde oy está el monasterio, y que antes de amanecer se hundían y escondían en el mesmo cerro. Fue primero poco creyda la nueva de los soldados hasta que, con mayor averiguación, no hubo persona en el castillo que no se desengañasse; y hecha consulta dello y de lo que podría ser entre el castellano y los demás nobles, les fue affirmado por nuestro padre san Pedro Nolasco, que esperassen un gran beneficio del cielo y se prometiessen dichoso fin de sus trabajos. Por su orden confessaron todos y recibieron el Señor; y baxando del castillo al lugar donde parecía que se hundían las luzes, dixo el glorioso padre el puesto donde avían de cavar. Passó largo rato que costó el abrir la tierra, estorvándoles mucho los pedazos de pared y cantería que, embultos en mucha tierra, causavan dificultad a su intento. Pera a los últimos golpes sintieron resonar algún hueco, que puso en confianza a los circunstantes de hallar presto el fin de sus desseos. Animosos, prosiguieron su labor hasta topar con una gran campana, que fueron menester muchos a reboverla, debaxo de la qual fue hallada la santa imagen con increyble alegría de todos los corazones. Y de allí fue llevada en procesión al castillo, cantando el *Te Deum laudamus*. Y siendo desde aquel día seguro norte de todas sus empresas.

Aunque el rey no se halló presente a este milagroso sucesso, pero sabido por cartas, ordenó que el lugar donde fue hallada la Virgen, fuesse convento de su orden de Nuestra Señora de la Merced, y el puesto se entregasse a los religiosos y a su autor y padre dellos, el glorioso san Pedro Nolasco (...)

La llegenda de la troballa quedava definitivament escrita i publicada i, per tant, autenticada. Les paraules de Francisco Boyl de «renovar la memoria» han de prendre's literalment. Efectivament, abans d'ell, uns altres autors valencians ja havien escrit, amb més o menys detalls, aquella història, contribuint a afermar dites creences, com ara, entre d'altres, Pere Antoni Beuter (1551: II, XXXI, 180-181) i Francisco Diago (1613: VII, XV, 302-303) –als qui Boyl (1631: 3-5, 8) cita directament–, el ja esmentat Jaume Prades (1596: 297-308), i també el dominic pare Bleda el qui, en la seua particular lluita contra els moriscs, escrigué el 1618 la *Corónica de los moros de España*, on entre altres moltes històries i llegendes, conta la troballa miraculosa de la imatge de la Mare de Déu del Puig (Bleda, 1618: 438). També escriptors estrangers se'n feren ressò. Tirso de Molina sembla que prengué Boyl com a font per a confeccionar la part corresponent al monestir del Puig de la *Historia general de la Orden de Nuestra Señora de las Mercedes*, impresa el 1639 (Devesa 1968: 50-52). Anys abans, el 1585, Henrique Cock, acompanyant del rei Felip I –II de Castella– en el seu viatge a Saragossa, Barcelona i València, també recollia la contalla de la, si més no extraordinària, troballa d'una «campana, allí puesta en tiempo de los godos, con una tabla de piedra que contenía una Nuestra Señora con si hijo en braços». Coincidica Cock amb Joly i qualificava també el Puig de «devotísimo monasterio» (Cock 1876: 209).

Totes, però, obres erudites, de manera que, com en el cas del Crist de Sant Salvador, la pintura va fer visible a ulls dels fidels aquesta història: simultàniament a la publicació de Boyl, Jacinto Jerónimo de Espinosa en pintava un quadre (fig. 5), en el qual Jesucrist assegut sobre núvols mostra a Pere Nolasc el lloc de la troballa i la imatge mariana.

Fig. 5. Jerónimo Jacinto de Espinosa: Troballa de la imatge de la Mare de Déu del Puig, ca. 1660-1661, oli sobre llenç, 225 x 172 cm, València, Museu de Belles Arts

Com que la Mare de Déu dels Desemparats tenia goigs, molt més efectius per tal d'assentar i difondre una devoció que no pas els llibres erudits escrits, a més, en una llengua estranya al poble, un altre mercedari, fra Damià Esteve, sens dubte induït per la mateixa voluntat de Francisco Boyl de «renovar la memòria» de la principal invocació mariana valenciana —«de Covadonga valenciana», qualificà el Puig, en desafortunada comparació, el canonge Sanchis y Sivera (1922: 354)—, compongué a les darreries de la dissetena centúria els *Goigs de Nostra Senyora del Puig, patrona principal de la Ciutat y Regne de València, venerada baix lo títol dels Àngels*, també, com els de la dels Desemparats, en valencià (fig. 6).¹⁶

16 [Esteve, D.]: *Goigs de Nostra Senyora del Puig, patrona principal de la Ciutat y Regne de València, venerada baix lo títol dels*

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

Fig. 6. [Esteve, Damià]: *Goigs de Nostra Senyora del Puig, patrona principal de la Ciutat y Regne de València, venerada baix lo titol dels Àngels*, s. ll, s. i., s. a. [València: Agustín Laborda o viuda d'Agustín Laborda, entre 1755 i 1808], Universitat de València, Biblioteca Història, Mss. 0870 (146)

Aquesta composició dedicava a la patrona del regne un himne exclusiu en lloança i, sobretot, posava per escrit –per tant, atorgava veracitat històrica– en la llengua pròpia del país i proclamava

Àngels, s. ll, s. i., s. a. [València: Agustín Laborda o viuda d'Agustín Laborda, entre 1755 i 1808], Universitat de València, Biblioteca Històrica, Ms. 0870(146).

Tradicionalment hom atorga la composició d'aquests goigs a fra Damià Esteve, mercedari natural del Puig, com ho deia en algunes estampacions de la dinovena centúria (Genovés y Olmos 1911: III, 194-195). Tot i això, cap bibliografia valenciana consultada així ho esmenta (Pastor Fuster, 1827: 276; Ximeno, 1747: 114-115). No recullen cap obra de fra Damià Esteve ni Josef Rodríguez (1747), ni José María Puig Torralba i Francisco Martí Grajales (1883)

Francesc Almarche (1917: 120) data aquest goigs a les darreries del XVIè segle; no els considera, per tant, obra de fra Damià Esteve, el qui visqué en la centúria següent. Això no obstant, les característiques de la llengua, amb castellanismes ben evidents –*amaneixqué, ausència, ausenta, después*– i, sobretot, les del llenguatge musical de la melodia, no permeten situar-los més enrere de la segona mitat de la dissetena centúria.

mitjançant el cant col·lectiu la llegenda que donava antiguitat i, en conseqüència, major legitimitat a aquesta invocació enfront de la nova dels Desemparats:

Les esteles veu Nolasco
y en la campana os trovà,
torre contra infel Damasco
que mà de àngels fabricà;
el rey Jaume en vós tragué
forta espasa y triunfadora,
quant sant Jordi aparegué (...) ¹⁷

Als set versos de la vuitena cobla (versos 82-87), l'autor compendia tota la llegenda que els anteriors escriptors havien detallat al llarg de diverses pàgines en llurs obres històriques erudites. Amb açò, igualment com altres invocacions marianes valencianes –la d'Aigües Vives de Carcaixent, anteriorment estudiada, la de la Salut d'Algemés, la del Do d'Alfagar, etc.–, la de la Mare de Déu del Puig quedava definitivament situada en l'època del primer cristianisme visigot, la qual cosa legitimava la conquesta i ocupació del territori en atorgar la propietat de la imatge i del lloc de la seua veneració als cristians anteriors a la invasió musulmana:

(...) se puede creer que allí fueron enterrados [la campana i la imatge de la Mare de Déu i el Jesuset] en los años del Señor de setecientos y catorce o por ahí, cuando fue la general destrucción de España hecha por los moros, para que no fuesen halladas estas reliquias por los infieles, y al postre reveladas por Nuestra Señora, que allí es venerada por los muchos milagros que ha hecho y hace de todos los vecinos y gente comarcana que allí acuden por su devoción (Cock 1876: 209-210).

Alliberat el territori, l'havien trobada –les havien trobades– novament i n'havien restituït el cult. Però en el cas de la Mare de Déu del Puig, la seua importància anava més enllà: va ser, com també diu l'anterior cobla transcrita, ajuda celestial determinant per combatre els infidels.

A més, aquesta circumstància connectava la religiositat contrareformista amb la fundacional del cristianisme, en aquest cas pròpiament valencià, aspecte que l'arquebisbe Juan de Ribera havia tingut molt present en instituir les dedicacions de les capelles de la Capella Major del seu col·legi, fent dur des de Roma el cos d'un sant màrtir, sant Maure, símbol del primer cristianisme, a qui també va dedicar un goigs, musicats per Joan Baptista Comes (1955: 6-7; Gomis Corell 1999²: 187-195). Beuter (1538, 51r.) situà l'origen de l'església de Nostra Senyora del Puig en els moments immediatament posteriors a l'emperador Constantí, quan «los temples foren tancats y los hòmens foren vedats de sacrificar als ydols y portats al sant baptisme [i] foren, dons, edificades esglésies novament per la terra». ¹⁸ Jaume Prades (1596: 96) encara anà més enllà i situà la institució d'aquesta imatge en l'època de la vinguda i predicació de sant Pau a Hispània:

17 Quant a les característiques poeticomusicals, la transcripció musical i la publicació d'aquests goigs vegeu Gomis Corell (2011: II, 409-45).

18 Algunes d'aquestes esglésies i basíliques paleocristianes valencianes estan actualment documentant-se i, per tant, se n'està corroborant llur construcció i existència reals; vegeu Civera i Gómez (2014: 52-68).

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

(...) aquella imágenes tan famosas y celebradas en todo el mundo, de Monserrate y del Puig de Valencia, tuvieron su principio en esta cristiandad y con autoridad del apóstol [sant Pau] y de otros santos, assí fueron propuestas a los pueblos, y esto por la particular providencia que Dios acerca d'ellas solas ha mostrado, porque no solamente fueron sacadas de manos de los infieles (...) y conservadas en sus escondrijos baxo tierra (...) tan enteras como allí fueron metidas, sino que sobrenaturalmente, y con luz desde el cielo se les descubrieron a los christianos y resplandecen hoy en día con infinitos milagros, lo qual sólo es propio de las tales imágenes por la autoridad con que fueron hechas.

5. Presentar models de fortaleza en la fe «per a remey del món»

El 1603 iniciava Francesc Ribalta la pintura del retaule major del temple parroquial –actualment basílica menor– de Sant Jaume d'Algemés (Gomis Corell 2006: 45-145). Aquest retaule, dins l'esperit general contrareformista, va estar concebut com a un al·legat de defensa de l'Eucaristia i, particularment, com a lluita per la fe catòlica dins l'àmbit nacional valencià –i, en general, de tots els regnes i territoris peninsular de la corona hispana– per tal d'arribar a la solució de l'anomenada «qüestió morisca», en la qual l'arquebisbe Juan de Ribera tingué un paper ben destacat: és a dir, no haver pogut integrar, tant per raons religioses com socioeconòmiques, els musulmans que s'hi havien quedat després de la conquesta cristiana, i que a principi de la dissetena centúria encara estava pendent d'una solució definitiva.¹⁹ Essent així, en aquell retaule es presentà al tradicionalment considerat primer predicador del cristianisme a Hispània, sant Jaume –titular i sant homonàstic del rei fundador del regne cristià de València–, i uns altres sants als carrers laterals exteriors que eren símbols de conversió i lluita contra l'infidel. I en aquell moment, els moriscos eren considerats infidels, però també els protestants.²⁰

Entre aquells sants estava sant Joan Baptista, sant Onofre, sant Francesc d'Assís, sant Antoni de Pàdua i també sant Bernat d'Alzira, de nom Amet, fill menut d'Almanson, senyor musulmà de Carlet, Benimodo i Pintarrafes. Va estar educat en la religió i cultura musulmanes a la cort del rei de València. Posteriorment es convertí al cristianisme i va estar batejat al monestir de Poblet, on professà en l'orde cistercenc, motiu pel qual rebé el nom del fundador. Convertí les seues dues germanes, Gràcia i Maria, i per mantenir-se fidels a la fe cristiana, van estar tots tres degollats. Sant Bernat d'Alzira, per tant, representa la conversió vertadera fins al martiri i, per això, és preuat «carbúnculo» per a l'Església, com escriu el pare Bleda (1618: VII, 1, 757):

(...) todos los nuevecientos años que vivieron [els musulmans] en España, estuvieron tan tercos y pertinaces en la observación de la superstición mahometana como quando vinieron a ella (...). Por lo qual, la conversión de la virgen Casilda, hija del rey de Toledo, de san Bernardo de Alzira, y otras pocas que la divina gracia obró milagrosamente, son celebrados como cosas raras y peregrinas, y estimadas como preciosos carbúnculos (...)

19 Sobre el paper de l'arquebisbe Ribera en l'expulsió dels morics vegeu Navarro Sorní (2004: 275-288); en general sobre l'expulsió, Benítez (1998: 209-216); Carrasco (1988: 27-50); Císcar (1979: IV, 255-307; 1991: 205-244); García Cárcel (1990:153-170).

20 Un estudi sobre el valor d'adoctrinament de les imatges a l'àmbit valencià, si bé únicament cristològic, és el de Borja Franco Llopis (2008).

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

Per consegüent, aquest sant era presentat com a bon model de «(...) la religió / admirable en la virtut / (...) animava a devoció, / disciplina y oració (...)» (cobla núm. 5) que l'Església contrareformista valenciana tenia interès per presentar als fidels, els qui, com Bernat, «(...) deixant la morisca lley / per la del crucificat (...)» (cobla núm. 3)—, havien de mantindre's dins l'ortodòxia de l'Església romana front a les desviacions del protestantisme. És, en definitiva, per la seua fidelitat al cristianisme, «remey del món / [que] lo gran Déu os ha embiat (...)» per així atényer «gràcia y glòria», com canta la introducció del goigs a ell dedicats (fig. 4).²¹ San Bernat era així un d'aquells sants mitjançant la imatge del qual, com diu el ja esmentat Jaume Prades (1596: 6),

(...) adoramos al mismo Dios, que los hizo tales y es en ellos glorificado (...) En ellas se nos figura la fe de los apóstoles, la santidad de los confesores, la fortaleza de los mártires (...) y, en fin, todas las virtudes de que los santos fueron dotados. También nos muestran las tentaciones que vencieron y persecuciones que passaron hasta que inseparablemente alcanzaron a Dios (...)

Calia que els fidels coneguessen, a més de la conversió i martiri —és a dir, corroborar-ne la història— totes aquelles temptacions i com les va vèncer Bernat, «santo varón que, aviendo puesto sus esperanças en Dios, supo vencer los reparos del mundo, no mirando a sus falsas promessas y locas vanidades», com escrigué Jaime Cervera, canonge de la seu de València, en la història que sobre la vida i martiri del sant va publicar (Cervera 1702: 8).

Però amb anterioritat a Jaime Cervera, el 1618, el pare Bleda havia dedicat tot un capítol de la seua *Corónica de los moros de España* a narrar la vida del sant (Bleda 1618: VII, 33, 822-826). Prèviament, en la centúria anterior, Pere Antoni Beuter (1538: XIX, 67v.-68v.), Juan de Marieta (1594: III, 31, 85r.), Francisco Diago (1613: I, XXV, 266-268) i diversos altres autors també havien escrit sobre ell.²² Aquestes obres històriques i hagiogràfiques, però, no arribaven al poble. La història de Jaime Cervera, per exemple, està farcida de cites llatines. Com també ocorregué amb les llegendes de troballes i aparicions d'imatges marianes, calgueren goigs per contar i difondre la vida modèlica de sant Bernat. Els goigs de sant Bernat explicaven mitjançant el cant col·lectiu per què calia reverenciar-lo i, ensems, imitar-lo, ja que Bernat, com diu Jaime Cervera (1707: 11), «no contento (...) con ser sólo christiano, quiso se le añadiesse el serlo con perfección».

La primera estampació coneguda d'aquests goigs és del 1707 (fig. 7), al ja esmentat llibre de Jaime Cervera *Las tres púrpuras de Alçira, Bernardo, María y Gracia. Vida y martirio de los tres santos hermanos*,

21 *Goigs del gloriós sanct Bernat, màrtir de la villa de Alçira*, s. ll., s. i., s. a [València, anys centrals del segle XVIII], Universitat de València, Biblioteca Històrica, Ms. 870 (060), (Almarche 1917:176-178; Blasco 1974: 71, 135).

22 Jaime Cervera (1707: s.n.p.) al principi del ja referit llibre *Las tres púrpuras de Alçira...*, fa una detallada exposició de tots els autors que havien escrit fins al moment la vida de sant Bernat, remarcant el fet de la importància i credibilitat del text escrit:

(...) consta, no sólo por tradición que de generación en generación ha llegado a nuestros oídos, y por los monumentos [per documentos] que se guardan en el archivo del Real Monasterio de Nuestra Señora de Poblet (...), sí también por los escritos de muchos autores, así antiguos como modernos (...)

posesión, manutención y promoción del culto público que han tenido (...), títol que, ben clarament, indica que el llibre és un desenvolupament erudit del contingut dels goigs, i pretén la mateixa finalitat de promoure'n el cult, que se volia estendre fins i tot per tota Espanya (Cervera 1707: 82):

Siendo, pues, tan innata la piedad de los valencianos a promover el culto de los santos, aun extranjeros (...) ¿quién podrá dudar que, aviendo tan especiales y eficazes motivos para procurar el mayor culto de sus santos naturales, se aplicarán entrambos cabildos, eclesiástico y secular, a solicitar de la Sede Apostólica la extensión del rezo propio de san Bernardo y sus santísimas hermanas para toda España o, a lo menos, para toda esta diócesis, que por tantos títulos les es deudora y obligada?

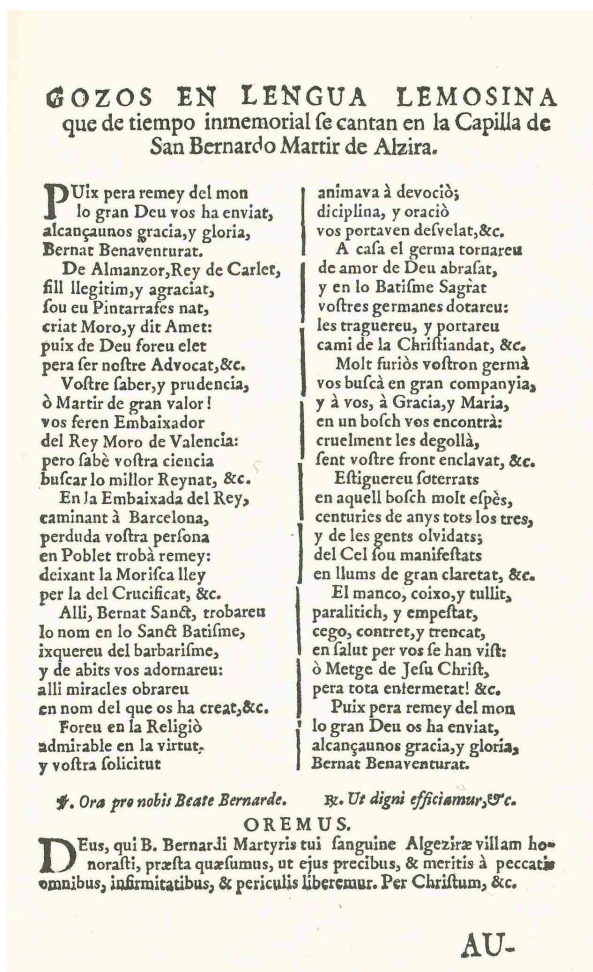

Fig. 7. Autor desconegut, *Gozos en lengua lemosina que de tiempo inmemorial se cantan en la capilla de San Bernardo mártir de Alzira*, a Cervera, J. (1707), *Las tres púrpuras de Alzira, Bernardo, María y Gracia. Vida y martirio de los tres santos hermanos (...)*, Valencia, Jaime Bordázar.

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

L'estampació més difosa, no sols perquè reproduïx el text, sinó sobretot perquè –com és característic dels fulls de goigs– conté la imatge del sant, data dels anys centrals del segle XVIII, i està feta en el tradicional format *in folio* (fig. 8).

Fig. 8. *Goigs del gloriós sanct Bernat, màrtir de la villa de Alzira*, s. ll., s. i., s. a [València, anys centrals del segle XVIII], Universitat de València, Biblioteca Històrica, Ms. 0870 (060).

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

Una altra circumstància, a més, feu de sant Bernat un sant molt reverenciat a partir de principi del segle XVII. El seu cos, després de molts anys, va estar descobert el maig del 1599 (Bleda 1618: VII, 33, 825-826):

Estiguereu soterrats
en aquell bosch molt espés
centúries de anys tots los tres,
y de les gents olvidats (...)

El propi arquebisbe Juan de Ribera, el 24 de gener del 1600, n'acompanyà la traslació de les relíquies i predicà a l'església d'Alzira. «Yo [escriu el pare Bleda] tuve la dicha de hallarme al sermón presente, y me consoló mucho oyrlle exortar a los fieles que fuesen muy devotos de aquel glorioso santo, y le reverenciasen (...)» (Bleda 1618: VII, 33, 826). La devoció arrelà entre els fidels, i sant Bernat era invocat com a sant taumatúrgic: «oy en día curan muchos, invocándole y visitando su sepulcro», afig el pare Bleda (1618: VII, 33, 823). Així, canta la darrera cobla dels goigs:

El manco, coixo y tullit,
paralítich y empestat,
cego, contret y trencat
en salut per vós se han vist,
o metge de Jesu Christ;
per a tota enfermetat
alcanzau-nos gràcia y glòria,
Bernat benaventurat.

Se li dóna a sant Bernat, sant local, el títol de «metge de Jesucrist», el qual havia estat atorgat per l'Església des de l'Edat Mitjana a sant Cosme i a sant Damià, els quals, diu el *Flos sanctorum*, «foren instruyts de medicina, e saberen ne tant per virtut de Déu que guarien de totes malalties» (Catalunya 1514: 205r.-v.); de «metges sou molt gloriossos» els qualificà Miquel Ortigues als goigs que els dedicà el 1519—²³ dos sants, però, allunyats del fervor popular.

6. Conclusions: els valor dels goigs en la religiositat contrareformista valenciana

Si el protestantisme, en l'afany de retornar als arrels del cristianisme, volgué fer participar l'assemblea en la litúrgia mitjançant l'ús de la llengua vernacle i una música senzilla d'arrel popular —els corals—, l'Església romana va ser contrària a dits preceptes: per a la litúrgia —si més no oficialment—, cant gregorià, és a dir, llatí i melodies genuïnament i històricament romanes. La participació dels fidels quedà reduïda als actes devocionals col·lectius derivats de les festes, a través de les quals l'Església romana aconseguí transmetre el seu missatge doctrinal, ideològic i repressiu de manera participativa i comprensible (Gomis Corell 2013²: 258-271). L'Església contrareformista celebrava fastuosament les festes dedicades als misteris del catolicisme —clar exemple n'és l'esplèndida celebració de la festivitat del *Corpus Christi*—, i alhora n'incrementava la quantitat de noves. Necessàriament, augmentaren les devocions religioses. Proliferaren les beatificacions i canonitzacions de persones

23 [Ortigues, M.], (1519), *Los goigs dels gloriossos metges*, s. ll. [València], s. i. [Joan Jofré], Universitat de València, Biblioteca Històrica, CF-4(13), p. [10].

a les quals l'Església presentava com a models de comportaments necessàriament imitables. S'instituiren també noves invocacions cristològiques i mariològiques, acompanyades de la invenció de noves imatges justificades per troballes portentoses o simplement casuals, i per nous miracles, arguments ben efectius per garantir-ne l'autenticitat de la veneració, més encara quan el Concili de Trento havia confirmat la necessitat de retre'ls cult.

A València, aquesta situació coincidí, i per dit motiu s'acresqué, amb l'expulsió dels moriscs. El regne perdé un terç de la població. El dominic Jaume Bleda (1610: 583) calculà en quatrecents cinquanta tres el nombre de llocs de moriscs que hi havia a l'aleshores Regne de València, amb vint-i-vuit mil seixanta-una cases i una població de cent-trenta-sis-mil moriscs. Hi quedaren molts llocs despoblats i calgué una segona repoblació.²⁴ La dissetena centúria va ser, per tant, de reconstrucció demogràfica i, ensem, de reestructuració parroquial i devocional. En un territori que, en alguns cassos, tornava a ésser devocionalment erm, foren necessàries noves devocions per tal de cohesionar els pobladors nouvinguts al voltant de senyes d'identitat compartides. El mateix any de l'expulsió es trobà la imatge de la Mare de Déu del Castell de Xiva, el 1614 la de la Mare de Déu de la Consolació d'Alpuente, el 1620 la de Montiel de Benaguassil per «(...) un pastor / dentro de una cueva obscura»,²⁵ el 1644 la de la Mare de Déu dels Afligits d'Alfara d'Algímia, apareguda a un pastor de nom Juan Martínez al barranc de la Xara, a la baronia de Torres Torres (Gomis Corell 1996-1997: 99-102), entre d'altres. En la mesura que les famílies nouvingudes s'hi assentaren, augmentà el nombre d'imàtgens i de festes, fins al punt que algunes de noves n'arraconaren d'anteriors.²⁶ Fou en aquelles celebracions on els goigs tingueren llur utilitat i significat. Escrits en valencià –a partir de mitjan segle XVIII abandonaren la llengua del país i només usaren el castellà–, deixaren els continguts doctrinals que fins a aquell moment n'havien estat la temàtica habitual i sobretot es dedicaren a cantar –en definitiva, a pregonar i difondre– troballes i aparicions de noves imàtgens i miracles, a narrar vides virtuoses i exemplificant de sants, i a demanar per intercessió de tots ells el favor celestial per obtindre allò bàsic per a la vida, com ara aigua per a les collites –«Si la terra ha menester / aigua per a la cullita / tota la que necessita / alcança vostre poder (...)» canta la tercera cobla del *Goig a Nostra Señora d'Aigües Vives*–, la sanació de les enfermetats, o la protecció davant els perills de la natura i la pròpia vida.

24 Vegeu Escartí (2009), on hi ha una edició filològica del darrer capítol de la ja citada *Corónica de los moros de España* de Jaume Bleda; també Dantí (1997: 72-87).

25 *Goigs a Nuestra Señora de Montiel, venerada en el término de Benaguacil*, València, viuda de Juan González, 1764, Universitat de València, Biblioteca Històrica, Ms. 828 [De Orellana, M. A. (recop.)], *Goigs de Nuestra Señora con varias invocaciones*, f. 257.

26 La parròquia de Sant Agostí, bisbe, d'Alfara de la Baronia –abans Alfara d'Algímia, i en l'època que estem tractant Alfara de Torres Torres– és un bon exemple de l'augment d'imàtgens i de la institució de noves festes a partir de la repoblació i en paral·lel a la consolidació progressiva del poblament posterior a la carta pobla del 1611. Així, la primera visita pastoral feta a aquesta parròquia després de la repoblació, del 29 de novembre del 1663, només registra de forma clara quatre imàtgens –la del titular, la de sant Blai i dues de la Mare de Déu del Roser–, i indirectament una de Crist i una altra de la Puríssima, situació que encara perdurava el 1690. Contràriament, la visita del 1699 constata que n'hi ha quatre més, la del 1730 n'inventaria dotze, més el quadre del retaule d'Ànimes, i la del 1758, vint. Al respecte vegeu Gomis Corell, (2004: 215-229).

Els goigs foren, en realitat, no tant himnes a lloança sinó versions reduïdes i assequibles als fidels, de les erudites hagiografies i històries d'imatges. Entonats amb melodies seculares, permetien la participació del poble en el cant, la qual cosa en garantia l'assimilació dels continguts. La música imprimia en la memòria el text, il·legible per a la majoria dels fidels. A més, gràcies al progressiu avanç de la impremta, aquells texts poètics –no les melodies– s'estamparen en fulls solts on en realitat l'element protagonista no era tant el text com la imatge que l'encapçalava, i que representava conceptualment o narrativa, segons el cas, allò essencial que el text contava. Jaume Prades (1586: 17-18) n'escriu al respecte:

(...) también es propio de las imágenes (...) servirnos como escritura, para darnos noticia y traernos a la memoria lo por ellas figurado (...) y esto de la propia manera que la historia escrita nos lo podría contar, y aún más aventajadamente, por quanto lo vivo y con sus propios afecto y pasiones nos lo muestra y declara.

Essent així, els goigs, combinant música, poesia i imatge, foren durant el segle XVII un bon mitjà per assentar devocions pròpiament valencianes i, sobretot, per a instituir-ne i difondre'n de noves. De la mateixa manera que la pintura barroca presentava els temes celestials com si fossen episodis de la vida quotidiana perquè els fidels els entenguessen i els experimentassen com a viscuts per persones tan corrents com ells mateixos, igualment els goigs i la literatura piadosa de l'època abandonaren els conceptes teològics i es dedicaren a contar esdeveniments que, tot i ésser miraculosos o, si més no portentosos, podien haver ocorregut efectivament en la vida real, i llurs protagonistes havien estat persones com les que participaven en el cant dels goigs. Era una altra manera –una més– d'apropar la religió al poble, d'inserir els personatges celestials en la vida diària dels fidels.

Els goigs, en definitiva, no són expressió ingènua i tendra de la devoció popular. Són obres d'art, producte de la creativitat i l'elaboració intel·lectual d'un autor particular, persona lletrada i instruïda, portantveu de la seua època historicocultural, d'alguns dels quals fins i tot coneixem el nom. Com a tals obres d'art, estableixen una relació recíproca entre llurs valors culturals i els de la societat que els generà. Són expressió cultural i, alhora, cultura. Per consegüent, són un importantíssim component del patrimoni cultural valencià, la qual cosa fa necessari el recull, catalogació i anàlisi d'aquestes composicions, aspectes en els que s'ha avançat considerablement en els darrers anys.

Però sobretot són importants perquè, més enllà de la lloança passional pels fidels dels diversos personatges i misteris sagrats del cristianisme, foren –encara ho són en molts casos– vehicle adient per tal d'assentar i mantindre determinades actituds i pràctiques religioses –culturals, en definitiva–, alhora que difongueren amb efectivitat, tant per escrit com per transmissió oral, una sèrie de contalles més a menys ajustades a una realitat històrica que foren base indispensable per mantindre viu, i fins i tot acréixer, el fervor devocional dels valencians vers determinats misteris i personatges sagrats que encara actualment defineixen en un gran nombre de pobles i altres tipus de grups humans. Per tant, a nivell historiogràfic, són un important document –l'art és una de les expressions més acabades d'una cultura, sostenia Jacob Burckhard– que, si més no, ajuda al coneixement i comprensió de la realitat historicocultural d'un determinat moment del nostre passat.

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

Bibliografia

- Almarche, F. (1917), *Goigs valencians s. XV-XIX*, Valencia
- Ballester, J. B. (1672), *Identidad de la imagen del Santísimo Cristo de San Salvador de Valencia (...) con el catálogo de las vidas de todos los obispos y arzobispos (...) pertenecientes a Valencia en 16 siglos*, Valencia, Gerónimo Vilagrassa
- Benítez, R. (1998), «La Contrarreforma», *La luz de las imágenes, Catedral de Valencia, I. La Iglesia Valenciana en su historia*, Valencia, Generalitat Valenciana, pp. 209-216
- Besó Ros, A. (2001), *Als peus de l'olivera*, Alaquàs, Parròquia Mare de Déu de l'Olivar
- Beuter, P. A. (1538), *Primera part de la història de València que tracta de les antiquitats de Spànyia y fundació de València (...)*, València [s. i.]
- . (1551), *Segunda parte de la corónica general de España, y especialmente de Cataluña, Aragón y Valencia (...)*, Valencia, Joan de Mey
- Blasco, G. R. (1867), *La Virgen de los Desamparados. Historia de la sagrada imagen que con esta invocación se venera en Valencia y relación de las fiestas celebradas con motivo de su traslación a la nueva capilla en 1667, y al solemnizar el primer centenar en 1767*, Valencia, José Rius
- Blasco, R. (1974), *Goigs valencians*, Valencia, Gorg
- Bleda, I. [Jaime Bleda] (1610), *Defensio fidei in causa neophytorum, sive morischorum Regni Valentiae, totiusque hispaniae*, Valentia, Ioannem Chrysostomum Garriz (Valencia, Librerías París-Valencia, 1980)
- Bleda, I. (1618) *Crónica de los moros de España, dividida en ocho libros*, Valencia, Felipe Mey (València, Biblioteca Valenciana, Ajuntament de València, Universitat de València, 2001)
- Boyl, F. (1631), *Nuestra Señora del Puche, cámara angélica de María Santísima, patrona de la insigne Ciudad y Reyno de Valencia. Monasterio Real del orden de redentores de Nuestra Señora de la Merced, fundación de los reyes de Aragón*. Valencia, Silvestre Esparsa
- Carrasco, R. (1988), «Historia de una represión. Los moriscos y la Inquisición en Valencia, 1566-1620», *Áreas*, núm. 9, pp. 27-50
- Catalunya, J (1514), *Flos sanctorum novament stampat, corregit y ben examinat per lo reverent mossén Catalunya, afegides certes vides que fins ací no eren*, València, Jorge Costilla
- Cervera, Jaime (1707), *Las tres púrpuras de Alzira, Bernardo, María y Gracia. Vida y martirio de los tres santos hermanos, posesión, manutención y promoción del culto público que han tenido, favorecido de los Ordinarios y Pontífices Sumos (...)*, Valencia, Jaime Bordazar
- Císcar, E. (1979), «La Iglesia ante la conversión y la expulsión de los moriscos», *Historia de la Iglesia en España*, Madrid, BAC, vol. IV, pp. 255-307;
- Císcar, E. (1991), «Notas sobre la predicación e instrucción religiosa de los moriscos en Valencia a principios del siglo XVII», *Estudis*, núm. 17, pp. 205-244

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

- Cisneros Álvarez, P. (2013), «La imagen de la ciudad de Valencia en la pintura del siglo XVIII [per XVII]», *Archivo de Arte Valenciano*, vol. XCIV, pp. 57-61
- Civera i Gómez, M. (2014), «Mort i sepultura de sant Vicent màrtir a Sagunt», *Braçal. Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, núm. 49, pp. 53-68
- Cock, H. (1876), *Relación del viaje hecho por Felipe II, en 1585, a Zaragoza, Barcelona y Valencia (...)* publicada de Real Orden por Alfredo Morel-Fatio y Antonio Rodríguez Villa, Madrid, Aribau y Compañía
- Comas, A. (1993), *Història de la literatura catalana. Part Moderna*, Volum V, Barcelona, Ariel
- Comes, J. B. (1955), *Cuatro Gozos con polifonía*. Transcripción por Vicente Báguena Soler (...), Valencia, Instituto Valenciano de Musicología, Institución Alfonso el Magnánimo, Diputación Provincial de Valencia
- De la Torre, F. (1668), *Reales fiestas que dispuso la (...) ciudad de Valencina en honor de la milagrosa imagen de la Virgen de los desamparados, en la translación a su nueva sumptuosa capilla*, Valencia, Gerónimo Vilagrassa
- . (1668), *Reales fiestas que dispuso la noble, insigne, coronada y siempre leal Ciudad de Valencia a honor de la milagrosa imagen de la Virgen de los Desamparados en la traslación de su nueva sumptuosa capilla*, Valencia
- Diago, F. (1613), *Anales del Reino de Valencia. Tomo primero, que corre desde su población después del diluvio hasta la muerte del rey don Jayme el Conquistador*, Valencia, Pedro Patricio Mey
- Díez Ramos, G. (ed.) (1953-1955), *Obras completas de san Bernardo*, Madrid, Editorial Católica
- Dolz del Castellar, E. (1686), *Año virgíneo, cuyos días son finezas de la gran reyna del cielo, María Santísima, Virgen Madre del Altíssimo*, Valencia, Vicente Cabrera
- Dantí, J. (1997), «La població: creixement i oscil·lacions», dins De Riquer, B., *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. Volum 4, Crisi institucional i canvi social, segles XVI i XVII*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, pp. 72-87
- De la Justicia (1664), *Historia de la Virgen de la Cueva Santa. Escriviola el padre Josef de la Justicia, de la Compañía de Jesús. Publicala el doctor Josef Martí, prepósito del santuario. Dedicála a la reyna nuestra señora doña Mariana de Austria, por mano de la muy ilustre y nobilísima señora doña Mariana de Velasco, condesa de Sincarcas, vizcondesa de Cheva, etcétera*, Valencia, Francisco Ciprés
- De Marieta, J. (1595), *Historia eclesiástica y flores de los santos de España. En la que se trata de todos los santos mártires que ha avido en ella desde el tiempo de los apóstoles hasta ahora [...]*, Cuenca, Juan Masselín
- De Molina, T. (1968), *El monasterio de el Puig y su Virgen*, Introducción, transcripción y notas por el P. Juan Devesa, mercedario, Valencia, Ayuntamiento de Valencia
- Escartí, V. J. (ed.) (2006), *Història de l'aparició i troballa de la Mare de Déu de la Salut*, Algemesí, Ajuntament d'Algemesí, Institut Municipal de Cultura
- . (2009), *Jaume Bleda y la expulsión de los moriscos valencianos*, Valencia, Fundación Bancaja

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

- Escolano, G. (1610), *Década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia (...)* Parte primera (...), Valencia, Pedro Patricio Mey, a costa de la Diputación
- Felipo Orts, A. (2013), «El canónigo don José de Castellví y Coloma (1677-1734). Entre el ministerio eclesiástico y la defensa del patrimonio familiar», a Emilio Callado Estela (ed.), *La catedral ilustrada. Iglesia, sociedad y cultura en la Valencia del siglo XVIII*, València, Institució Alfons el Magnànim, pp. 127-154
- Ferrando Francés, A. (1983), *Els certàmens poètics valencians*, València: Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València
- [Ferri Chulio, A. de S.] (1991), *Els goigs i l'himne a la Mare de Déu d'Aigües Vives, patrona canònica de Carcaixent*, [Carcaixent, Parròquia de l'Assumpció]
- Fogués, F. / Daràs, B. (ed.) (1982), *Historia y tradición de la Virgen de Aguas Vivas, patrona de Carcaixent*, Carcaixent, Parroquia de la Asunción de Carcaixent
- Franco Llopis, B. (2008), *La pintura valenciana entre 1550 y 1610: cristología y adoctrinamiento morisco*, Lleida / València, Servei de Publicacions de la Universitat de Lleida / Servei de Publicacions de la Universitat de València
- . (2010), «Redescubriendo a Jaime Prades, el gran tratadista olvidado de la Reforma [sic.] católica», *Ars Longa. Cuadernos de Arte*, núm. 19, pp. 83-93
- García Cárcel, R. (1990), «L'Inquisition de Valence», *Les morisques et l'Inquisition*, Paris, Publisud, pp. 153-170
- Genovés y Olmos, E. (1911), *Catàlech descriptiu de les obres impreses en llengua valenciana*, València, Manuel Pau
- Gomis Corell, J. C. (1994), «Els goigs de Nostra Senyora d'Aigües Vives», *Carcaixent, Festes Patronals. 1994*, Carcaixent, Cofradia Virgen de Aguas Vivas, s. n. p.
- . (1996-1997), «L'ermita de la Mare de Déu dels Afligits d'Alfara d'Algímia», *Ars Longa. Cuadernos de arte*, núm. 7-8- pp. 99-110
- . (1997), *Els goigs en la tradició musical valenciana i la sena presència en Aldaia*, Aldaia, Associació de Música Tradicional d'Aldaia
- . (1999), «Una estructura culta para un género tradicional: los gozos de Joan Baptista Comes. Su influencia en la tradición musical popular valenciana», dins Sanchez Equiza, C. (ed.), *Actas del IV Congreso de la Sociedad Ibérica de Etnomusicología*, Granada / Pamplona, Sociedad Ibérica de Etnomusicología, pp. 171-195
- . (1999²), «Joan Baptista Comes i les formes de la música tradicional valenciana. Estudi historicomusical dels «Gozos del Real Colegio del Corpus Christi»», dins Escartí, J. V., R. Roca (eds.), *Cabanilles i el barroc valencià*, València, Saó, pp. 187-195
- . (2002), «Imatge, poesia i música al voltant de la Mare de Déu de l'Olivar d'Alaquàs: el full dels

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

- Gozos a Nuestra Señora del Olivar, que está en su convento de Alaquás», *Ars Longa. Quadernos de Arte*, núm. 11, pp. 57-64
- . (2003), «Els gojos marians de l'Horta Sud recollits per Mar Antoni d'Orellana. La seua pervivència actual», *Torrens. Estudis i investigacions de Torrent i comarca*, núm. 15, pp. 117-153
- . (2004), «Las imágenes devocionales de la parroquia San Agustín, obispo, de Alfara de Algimia. Estudio de su permanencia y evolución a través de los inventarios conservados en el archivo parroquial (1663-1927)», *Archivo de Arte Valenciano*, pp. 215-229
- . (2006), *L'obra pictòrica de Francesc Ribalta a Algemesí*, Algemesí, Ajuntament d'Algemesí, Institut Municipal de Cultura
- . (2008), *Els goigs del Crist de la Jonquera, de Xilxes. Estudi musicològic, transcripció i edició*, Xilxes, Ajuntament de Xilxes
- . (2010), «Els goigs de la Mare de Déu del Do d'Alfagar: l'expressió cultural de la devoció mariana mitjançant la música, la pesia i la imatge», dins Ferrer Juárez J. A. (ed.), *Memòria d'Alfagar*, Alfagar, Associació d'Estudis d'Alfagar, pp. 143-169
- . (2011), «Música, poesia i imatge en defensa de la genuïna devoció tradicional mariana valenciana: els goigs de Nostra Senyora del Puig», dins Frechina Andreu, J. V. i altres (eds.), *Actes del III Congrés d'Estudis de l'Horta Nord*, València, Universitat Politècnica de València, vol. II, pp. 410-417
- . (2013), «Música, poesia i imatge al servei de la religiositat: els goigs en la tradició cultural valenciana», *Scripta* (revista electrònica), vol. 1., núm. 1, pp. 212-239, <http://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/2585/2247>
- . (2013²), «*Docere et delectare*: poesia, música i imatge devocionals en defensa de la religiositat contrareformista al darrer barroc valencià», *eHumanista/IVITRA*, vol. 3, pp. 258-271, http://www.ehumanista.ucsb.edu/eHumanista%20IVITRA/Volume%203/Monogr/11_Gomis_Corell.pdf
- López-Chavarri Marco, E. (1927), *Música popular española*, Barcelona, Editorial Labor
- Marco García, V. (2006), *El pintor Vicente Salvador Gómez (Valencia, 1637-1678)*, València, Institució Alfons el Magnànim
- Monjes Cistercienses de España (ed.) (1986), *Obras completas de san Bernardo, IV. Sermones litúrgicos (2º)*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos
- Navarro Sorní, M. (2004), «El arzobispo de Valencia, Juan de Ribera, frente al problema morisco» *Francisco Suárez «Der ist der Mann». Homenaje al profesor Salvador Castellote*, Valencia, pp. 275-288
- Oroval, V. (1987), «Els goigs de la Mare de Déu d'Aigües Vives», *Carcaixent, Festes Patronals. 1987*, Carcaixent: Cofradía Virgen de Aguas Vivas, s. n. p.
- Palau, M. (1955), «Estudio morfológico de los gozos», dins Comes, J. B., *Cuatro Gozos con polifonía*,

Joan Carles Gomis Corell. Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma

Valencia, Instituto Valenciano de Musicología, Institución Alfonso el Magnánimo, Diputación Provincial de Valencia

- Paleotti, G. (1978 [1582]), *Discorso intorno alle imagine sacre e profane*, a *Scritti d'arte del Cinquecento*, Milano / Napoli, Riccardo Ricciardi Editore, tom I
- Panofsky, E. (1993), *El significado en las artes visuales*, Madrid, Alianza
- Pastor Fuster, J. (1827), *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días con adiciones a la de don Vicente Ximeno. Tomo primero, contiene los autores hasta el año 1700*, Valencia, José Ximeno
- Prades, J. (1596), *Historia de la adoración y uso de las santas imágenes, y de la imagen de la Fuente de la Salud*, Valencia, Felipe Mey (València, Generalitat Valenciana, 2005)
- Puig Torralba, J. M., F. Martí Grajales (1883), *Estudio histórico-crítico de los poetas valencianos de los siglos XVI, XVII y XVIII*, Valencia, Viuda de Ayoldí
- Querol, B. (1847), *Verdadera historia de la aparición y hallazgo de la antiquísima imagen de Nuestra Señora de la Salud, venerada en la iglesia parroquial de la villa de Algemesí*, Valencia, José Ferrer de Orga
- Rodríguez. J. (1747), *Biblioteca valenciana*, Valencia, Joseph Thomás Lucas
- Sanchis y Sivera, J. (1922), *Nomenclator geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia (...)*, Valencia, Miguel Gimeno (Valencia, Librerías París-Valencia, 1980)
- Serrano y Morales, J. E. (1898-1899), *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868 (...)*, Valencia, F. Doménech
- Teixidor, J. (1895), *Antigüedades de Valencia. Observaciones críticas donde con instrumentos auténticos se destruye lo fabuloso, dejando en su debida estabilidad lo bien fundamentado. Escribiolas en 1767 (...)*, Valencia, Francisco Vives Mora
- Ximeno, V. (1747), *Escritores del reino de Valencia [...] Tomo II, Contiene los escritores que han florecido desde el año MDCLI hasta el de MDCCXLV/III y principios del XLIX [...]*, Valencia, Josef Estevan Dolz